

L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)

Els espais A1, A3, A4, C1,
Accés i T2 del sector 1

David Garcia i Rubert
Francisco Gracia Alonso
Isabel Moreno Martínez

L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)

L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)

Els espais A1, A3, A4, C1,
Accés i T2 del sector I

David Garcia i Rubert
Francisco Gracia Alonso
Isabel Moreno Martínez

Amb la col·laboració de Laia Font, Marta Mateu, Dani López,
Jordi Nadal, Raquel Piqué i Samuel Sardà

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Estudis del GRAP

Índex

Introducció, per David Garcia i Rubert	13
El comercio fenicio en el nordeste de la península Ibérica. Un siglo de análisis, per Francisco	
Gracia Alonso	21
Pere Bosch Gimpera y sus discípulos de la Escuela Catalana de Arqueología.....	22
Evolución de la interpretación sobre las colonizaciones mediterráneas en el nordeste peninsular	32
Hacia un nuevo paradigma	40
La presencia fenicia en el nordeste peninsular.....	56
Una nueva interpretación: <i>¿In vino veritas?</i>	62
Localització i accessos, per David Garcia i Rubert	69
El medi físic i l'entorn natural: les Terres del Sénia, per David Garcia i Rubert	
Geomorfologia	76
Hidrografia i xarxa fluvial	78
Edafologia	80
Recursos metal·lúrgics	81
L'evolució del delta de l'Ebre	81
Característiques generals, per David Garcia i Rubert	85
Marc cronocultural	85
Plantejament arquitectònic general i sectorització	85
Història dels treballs d'excavació del sector 1: campanyes 1/1997 – 18/2015, per David Garcia i Rubert	
	89
Espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2: descripció estructural, seqüència estratigràfica i proposta d'interpretació funcional, per David Garcia i Rubert	
	97
Àmbit A1.....	97
Treballs d'excavació	97
Paràmetres generals	97
Seqüència estratigràfica general	98
Estructures	108
Proposta d'interpretació funcional.....	113
Àmbit A3.....	114
Treballs d'excavació	114
Paràmetres generals	114
Seqüència estratigràfica general	115
Estructures	127
Proposta d'interpretació funcional.....	129
Àmbit A4	131
Treballs d'excavació	131
Paràmetres generals	133
Seqüència estratigràfica general	133
Estructures	149

<i>Proposta d'interpretació funcional</i>	153
Via de circulació C1.....	154
<i>Treballs d'excavació</i>	154
<i>Paràmetres generals</i>	154
<i>Seqüència estratigràfica general</i>	156
<i>Estructures</i>	165
<i>Proposta d'interpretació funcional</i>	167
Accés	167
<i>Treballs d'excavació</i>	167
<i>Paràmetres generals</i>	168
<i>Seqüència estratigràfica general</i>	171
<i>Estructures</i>	175
<i>Proposta d'interpretació funcional</i>	177
Torre T2	177
<i>Treballs d'excavació</i>	177
<i>Paràmetres generals</i>	177
<i>Seqüència estratigràfica general</i>	180
<i>Proposta d'interpretació funcional</i>	186
Disseny de l'assentament i aspectes arquitectònics i constructius	187
Disseny de l'assentament, <i>per David Garcia i Rubert</i>	187
Tècnica constructiva general, <i>per David Garcia i Rubert</i>	190
Elements arquitectònics elaborats amb terra crua, <i>per Marta Mateu</i>	191
<i>Elements estructurals</i>	192
Parets	192
Cobertes.....	193
Sòls.....	196
Lligams de murs o morters de terra.....	197
<i>Elements d'agençament</i>	197
Revestiments	197
Solerres o plaques de llar.....	198
<i>Fragments d'elements immobles indeterminats</i>	199
Dinàmica constructiva de l'assentament, <i>per David Garcia i Rubert</i>	199
El sistema defensiú, per David Garcia i Rubert	203
La muralla	203
Les torres T1 i T2.....	207
Els sistemes de fortificació de la porta del nucli	214
<i>Primera fase constructiva</i>	215
<i>Segona fase constructiva</i>	221
<i>Discussió</i>	227
Elements mobles	235
Ceràmica, <i>per David Garcia i Rubert</i>	235
<i>Ceràmica feta a mà</i>	235
Vasos amb perfil en essa	235
Plats tapadora	240
Tapadores	242
Plats/platets.....	244
Plàteres	244
Vasets globulars	244

Tasses.....	247
Plats amb peu alt	248
Bols i plats bol.....	252
Gots.....	253
Pàteres	254
Plats amb suport cilíndric	256
Clepsidres	257
Decoració acanalada.....	259
El servei de vaixel·la	260
Identificació	260
Enumeració dels elements.....	261
Altres elements relacionables	262
Ceràmica feta amb torn	263
Àmfores	264
<i>Pithoi</i>	268
Vasos Cruz del Negro	269
Vasos trípode.....	272
Bols carenats	273
Gerres.....	275
Plats amb vora ampla.....	275
Plats amb vora exvasada curta.....	276
Anàlisi estadística del conjunt ceràmic	276
Àmbit A1	279
Àmbit A3	280
Àmbit A4.....	280
Accés	281
Via C1	281
Resultats globals	282
Elements mobles elaborats amb terra crua, per Marta Mateu	285
<i>Caixes i caixes safata</i>	288
<i>Discs</i>	289
<i>Vasos contenidors</i>	293
<i>Pondera</i>	295
<i>Capfoguers</i>	296
<i>Elements mobles indeterminats</i>	298
Metalls, per David Garcia i Rubert	298
Bronze	300
Penjolls de cap esfèric	300
Penjolls cònics.....	301
Reblons	302
Anelles.....	302
Aplics.....	303
Sivelles	303
Fíbules de pivot	304
Fermalls circulars	305
Puntes de fletxa amb peduncle i aletes	305
Puntes de fletxa fenícies de triple tall	306
Simpula.....	308
Altres	308
Ferro	308
Asts o rostidors	309

Ganivets amb dors rectilini i tall corbat	309
Destrals	310
Virolles	312
Elements lítics, <i>per David Garcia i Rubert</i>	313
Els treballs de conservació-restauració a l'assentament, per Isabel Moreno Martínez	317
Examen organolèptic	318
<i>Estat de conservació de les estructures</i>	318
Lleugera inclinació dels murs	318
Conservació diferencial de la potència d'alguns murs	318
Despreniments puntuals de blocs de pedra.....	320
<i>Estat de conservació de la terra de construcció</i>	320
<i>Estat de conservació dels revestiments</i>	322
Conservació preventiva: mètodes de control del biodeteriorament	323
<i>Mètodes mecànics</i>	324
<i>Mètodes químics: herbicides</i>	324
Conclusions	325
<i>Mètodes físics: cobriments anuals</i>	326
Geotèxtil.....	326
Nortene Antihierbas Geotex.....	327
Tyvek® (DuPont™)	327
Plantex® Gold (DuPont™)	328
Malla antigerminadora	328
Aplicació.....	329
Conclusions	329
Processos de conservació-restauració	330
<i>Reintegracions amb formigó de calç aèria</i>	331
Materials	331
Calç aèria.....	332
Sorra i grava	333
Aigua	333
Pigments.....	334
Dosificació	334
Aplicació del formigó de calç	335
Zones d'actuació	336
<i>Consolidacions amb silicat d'etil</i>	338
Materials	338
Aplicació.....	339
Zones d'actuació.....	340
Conclusions	340
<i>Intervencions amb terra</i>	341
Materials	342
Dosificació i aplicació	342
Zones d'actuació.....	343
Conclusions	344
Estudis, anàlisis i treballs específics	345
Paisatge i aprofitament dels recursos forestals: anàlisi de les fustes carbonitzades, <i>per Raquel Piqué i Huerta</i>	345
Introducció	345
Mètode d'anàlisi	345

<i>Material estudiat i resultats</i>	346
<i>Discussió dels resultats</i>	346
La formació del conjunt i el seu significat	346
El paisatge explotat	350
La recollecció de la fusta	350
La gestió social dels recursos	351
<i>Conclusions</i>	355
L'agricultura i l'alimentació dels habitants de Sant Jaume a través de les anàlisis carpològiques	
<i>(llavors i fruits), per Dani López</i>	355
<i>Introducció</i>	355
<i>Processament del sediment i anàlisi al laboratori</i>	356
<i>Resultats</i>	356
Àmbit A3	356
Àmbit A4	359
Àmbit A5	363
Vies C1 i C2, Accés i àmbits A9 i A11	363
<i>Comentari dels resultats</i>	364
<i>Consideracions preliminars i perspectives de futur</i>	366
Les restes faunístiques dels àmbits A1, A3, A4, A5 i C1 del sector 1, per Laia Font Valentin i Jordi Nadal Lorenzo	
<i>Introducció</i>	367
<i>El sector 1</i>	367
<i>La mostra</i>	368
<i>El material ossi</i>	369
<i>Resultats de l'anàlisi</i>	369
Àmbit A1	369
<i>Conjunt faunístic</i>	369
<i>Interpretació</i>	370
Àmbit A3	371
<i>Conjunt faunístic</i>	371
<i>Interpretació</i>	371
Àmbit A4	371
<i>Conjunt faunístic</i>	371
<i>Interpretació</i>	372
Àmbit A5	372
<i>Conjunt faunístic</i>	372
<i>Interpretació</i>	372
Via de circulació C1	372
<i>Conjunt faunístic</i>	372
<i>Interpretació</i>	373
<i>Conclusions</i>	373
Pràctiques de banquet a l'assentament de Sant Jaume: polítiques comensals i dinàmiques de canvi social, per Samuel Sardà	
<i>Estudi comensal d'un espai d'emmagatzematge: l'àmbit A4</i>	374
<i>Vi i carn rostida: anàlisi funcional d'un conjunt de vaixel·la per a usos excepcionals</i>	376
<i>Nivells de participació, espais comensals i freqüència de les celebracions</i>	379
<i>Dinàmiques comensals i relacions de poder a la conca baixa del Sénia</i>	382
<i>Conclusions</i>	386
Interpretació global i contextualització històrica, per David Garcia i Rubert	389
Interpretació funcional de l'assentament	389

La perspectiva regional. Anàlisi de l'estructura sociopolítica	391
<i>El poblament de la regió del Sénia durant la primera edat del ferro. Estructura bàsica</i>	
<i>de les comunitats locals</i>	394
<i>Anàlisi del patró d'assentament</i>	394
<i>Exploració de l'escala comunitària supralocal</i>	405
<i>Indicis d'una centralitat d'àmbit supralocal</i>	408
<i>Inversions en construccions públiques</i>	411
<i>Conflicte</i>	412
<i>Mode d'organització i fonts de poder</i>	413
<i>Conclusions</i>	414
Referències bibliogràfiques	417
Annex	441

Introducció

L'assentament de Sant Jaume (Alcanar, Montsià) és un nucli d'hàbitat protohistòric fortificat de manera potent situat a les Terres del Sènia (a cavall de Catalunya i el País Valencià) al cim d'un turó de poca alçada (224 m) que forma part dels contraforts meridionals de la serra de Montsià (fig. 1). De dimensions reduïdes (700 m² aprox.) i planta pseudocircular (fig. 2), presenta un excel·lent estat de conservació, perfectament constatable amb l'alçada dels seus murs, propera als 2 m de mitjana (fig. 3). Fou ocupat durant un període únic i breu corresponent als darrers decenni del segle VII i els primers del segle VI a.n.e., en el marc cronocultural de la primera edat del ferro. Es va abandonar com a conseqüència d'un incendi intens, una destrucció violenta, que també van patir altres assentaments propers, com la Moleta del Remei (Alcanar), la Ferradura (Ulldecona) i la Cogula (Ulldecona). Aquest i altres motius (la no reocupació del lloc, una arquitectura fonamentada en l'ús de la pedra o el fet que el terreny no s'hagi vist mai afectat per treballs agrícoles ni per l'acció d'espoliadors) han fet possible que actualment puguem disposar d'un jaciment amb un excel·lent estat de conservació pel que fa a les estructures i amb un registre arqueològic de gran qualitat.

Poc ens podíem pensar, però, que avui dia faríem aquestes afirmacions quan, durant aquells ja llunyans anys setanta del segle passat, l'amic canareu Ramon Esteban insistia als membres del nostre equip que havia fet unes troballes especialment interessants en un petit cim de la partida del Mas d'en Serrà. No cal amagar que al principi fórem un pèl escèptics (quantes vegades se'ns apropen, als arqueòlegs, aficionats carregats de molt bones intencions, amb suposades descobertes excepcionals que posteriorment resulten no ser-ho tant...), així i tot, n'hi va haver prou amb donar una ràpida ullada als materials que havia recuperat: una petita col·lecció, ja per si mateixa magnífica, formada, entre altres objectes, per un vas trípode i un petit *pthos* fenici gairebé íntegres. Sens dubte, la percepció d'en Ramon que havia fet una troballa important quedava del tot confirmada per unes peces tan significatives des del punt de vista cronològic com excepcionals quant a la seva singularitat i integritat.

La consegüent visita al lloc de la troballa, guiada entusiàsticament pel mateix Ramon, va permetre confirmar que, en efecte, es tractava d'un nou assentament de la primera edat del ferro (fig. 4). Per les característiques de la crosta de

13

Figura 1. Vista aèria del turó de Sant Jaume, des del sud-est. Imatge: Arxiu del GRAP.

Figura 2. Ortofotografia de l'assentament. Fotografia: Arxiu del GRAP.

terra, pedra i vegetació que el recobria i per la seva localització en el marc de la serra de Montsià, ens hauria estat molt difícil poder identificar-lo sense els sistemàtics treballs exploratoris d'en Ramon Esteban i de la resta d'amics que l'acompanyaren en aquesta tasca. És per això que sempre li haurem d'agrair tots els seus esforços.

Malgrat tot, les poques evidències en superfície no permetien encara, llavors, percebre l'alt grau de conservació del nucli. A més, en aquells moments el Grup de Recerca en Arqueologia Protohistòrica (GRAP) de la Universitat de Barcelona estàvem desenvolupant el projecte d'excavació i estudi de l'altre gran jaciment protohistòric canareu: la Moleta del Remei. Convenia, doncs, tenir paciència i esperar una conjuntura més favorable que permetés desenvolupar un projecte a l'altura del que es mereixia el nou jaciment. No fou fins l'any 1997, tot just enllestida la darrera campanya a la Moleta, que vam poder endegar els primers treballs a Sant Jaume. I van fer falta

molt pocs cops de pic per prendre consciència que estàvem davant d'un jaciment certament excepcional en tots els sentits, i no tan sols pel que feia als materials mobles.

Des de llavors han passat dinou anys i hi hem dut a terme divuit campanyes d'excavació; les primeres, de molt poca durada. El temps d'execució dels treballs de camp, però, ràpidament es va anar ampliant, fins que es va establir en un ritme sostingut d'un mes anual. Sant Jaume s'ha mostrat com un jaciment esplèndid quant a la conservació de les seves estructures, i el mateix es pot dir pel que fa a la quantitat, diversitat i integritat dels seus materials mobles. També destaca especialment, pensem, pel que representa en termes històrics en l'àmbit dels estudis sobre els primers moments de la protohistòria del conjunt del nord-est de la península Ibèrica. El tipus de registre que presenta, la seva riquesa, però també la seva complexitat, ha obligat, cada vegada més, a efectuar un tipus d'excavació i de registre de la infor-

Figura 3. Vista d'un segment del sector nord del jaciment. D'esquerra a dreta, àmbits A2, A3, A4 i A5. En primer pla, via de circulació C1. Fotografia: Arxiu del GRAP.

Figura 4. Imatge aèria de Sant Jaume des de l'est. Fotografia: Arxiu del GRAP.

mació més i més fi i acurat, circumstàncies que, si bé han permès obtenir resultats amb un grau de precisió i singularitat molt alt i, a vegades, fins i tot sorprenent, també han comportat que el rit-

me del treball de camp hagi esdevingut cada vegada més lent. Aquesta lentitud, per altra banda inherent a la mateixa praxi arqueològica, té com a contrapartida, insistim, l'obtenció d'un rèdit

important pel que fa al volum, la qualitat i la precisió dels coneixements històrics assolits progressivament.

En aquest volum presentem els principals resultats obtinguts a partir de l'estudi dels espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2. El principal criteri seguit pel que fa a la selecció d'aquests espais ha estat el del grau de coneixement assolit, tant en termes d'excavació arqueològica com en termes d'estudi i anàlisi de les dades que han proporcionat. Això no vol dir, però, que el coneixement que tenim d'aquests espais sigui total. Certament, des del punt de vista de la seva excavació, els espais A1, A3, A4, Accés i T2 es poden considerar exhaurits, i pel que fa a l'espai C1, aquests treballs es troben en un estat molt avançat, que es pot xifrar al voltant del 85%. Malgrat això, els materials, les mostres i les dades en general que han anat proporcionant aquests espais al llarg de les diverses campanyes, són tan nombrosos que encara ara estan en marxa diverses línies particulars de recerca centrades en elements recuperats en el seu interior. Per tant, els resultats que presentem en aquest treball, per bé que representen una part molt important del coneixement que avui dia tenim d'aquests àmbits, en cap cas tanquen el volum d'informacions que, de segur, seguiran proporcionant durant els propers anys. En aquest sentit podem esmentar, entre d'altres, estudis com el del conjunt lític, el palinològic, el dels pondera i les analítiques de provenença ceràmica, que, precisament perquè es tracta de projectes encara en curs i en major o menor manera incomplets, o bé no han estat inclosos en aquesta monografia o bé en presentem un primer avançament parcial. Per raons similars, no incloem en aquest volum la descripció dels treballs de conservació-restauració dels materials mobles (sí, però, els relacionats amb les estructures), tot i que el resultat de la ingent tasca duta a terme en aquest apartat per la nostra cap de restauració, Isabel Moreno Martínez, queda si més no parcialment reflectit en les nombroses imatges de peces restaurades que us presentem.

Arribats a aquest punt, sols ens resta, abans de donar pas al treball pròpiament dit, efectuar els obligatoris agraïments. Agraïments en tot cas sentits de valent, atès que res del que aquí presentem (i de moltes altres coses que encara queden pendents) no hauria estat possible sense la participació, d'una manera o d'una altra, d'un

munt d'amics i institucions. En primer lloc, cal fer un reconeixement molt especial a tots els estudiants en pràctiques que han participat en els treballs d'excavació, i no només dels espais que són objecte d'estudi en aquest volum, sinó de tots els estudiats al llarg de les divuit campanyes (fig. 5). No els podem esmentar a tots, sobretot perquè fent-ho correriem el risc de deixar d'esmentar injustament algú. Per Sant Jaume, un jaciment que forma part dels projectes d'investigació d'un grup de recerca universitari i que, com a tal, presenta unes importants connotacions docents, hi han passat fins ara uns quatre-cents estudiants, que han pogut així millorar la seva formació com a arqueòlegs. En contrapartida, ha estat possible excavar el jaciment, fet que d'una altra manera hauria resultat impossible. Convé remarcar l'esforç que representa excavar a Sant Jaume, un nucli en alçada al qual no es pot accedir amb vehicle, sinó tan sols mitjançant un petit i costerut corriol, on les jornades de treball comencen a les sis del matí, normalment en un mes d'agost sempre tòrrid i en un lloc que es caracteritza, entre altres coses, per no tenir ombres i per presentar un paquet estratigràfic que, si bé és molt agraït, ben sovint requereix també la realització d'un notable esforç físic. Per tot plegat, doncs, cal agrair sincerament l'esforç realitzat per tots aquests estudiants i el fet que ens hagin ajudat tant a poder-lo conèixer millor. De la mateixa manera, cal estendre aquest agraïment a tot un seguit d'altres estudiants, en aquest cas de l'àmbit de la conservació-restauració, que han hagut de suportar la mateixa duresa del jaciment i que els darrers anys s'han consolidat com un altre equip fix i imprescindible per garantir la preservació d'un monument tan excepcional.

A continuació cal transmetre un agraïment general, i molt intens, al poble d'Alcanar. Tan sols els arqueòlegs sabem com de difícil pot arribar a ser, a vegades, la relació entre els grups de recerca i la societat local de cada lloc. Massa sovint hi ha una incomprensió d'aquestes societats locals envers el que aquests arqueòlegs fan i desfan en quelcom (el jaciment) que en darrer terme senten (lògicament) com a propi. La veritat és que moltes vegades això és el resultat de la nostra incapacitat —dels arqueòlegs— d'apropar-nos a aquestes societats i explicar el que fem. És molt possible que aquesta actitud nostra radiqui en una certa desconfiança pel fet que part del co-

Figura 5. Procés d'excavació de l'àrea de l'Accés. Fotografia: Arxiu del GRAP.

neixement que puguem transmetre pugui ser utilitzat eventualment per alguns desaprensus per fer mal al patrimoni. La veritat, però, és que el millor antídoto contra aquestes possibles agressions de furtius és aconseguir que els arqueòlegs i els ciutadans i les ciutadanes del lloc es trobin, es coneguin, s'expliquin i s'entenguin.

Alcanar és, en aquest sentit, un exemple més que magnífic: és excepcional. El GRAP està treballant amb el patrimoni arqueològic protohistòric canareu des de l'any 1985, ininterrompudament. Al llarg d'aquests trenta-un anys no tan sols no hem tingut cap mena de problemes per desenvolupar la nostra tasca, ans al contrari, hem trobat sempre i en tot moment una total col·laboració. Encara més: hem copsat de manera molt intensa un interès molt important, i molt explícit, per tal de poder desenvolupar la nostra feina i per tal de fer-ho, a més, de la manera més còmoda i efectiva possible. I això ha estat així tant des de l'Ajuntament com des del conjunt de la ciutadania. Volem agrair, doncs, a les diverses corporacions municipals que s'han anat succeint al llarg de tots aquests anys, tota la col·laboració prestada a tots els nivells, ja que són incomputables les ocasions en què ens han ajudat a resoldre els múltiples problemes que sempre sorgeixen en

el marc del desenvolupament de qualsevol campanya d'excavació. Tota aquesta col·laboració institucional es pot personificar, i agrair, en la figura dels diversos batlles, Alfons Montserrat, Ricard Bort, Joan Baptista Beltran i Javier Ulldemolins, i a continuació hem de projectar aquest agraïment a tots els regidors, de qualsevol moment i de qualsevol color polític, i tant dels diferents governs com de l'oposició, que sempre i en tot moment han mostrat explícitament un suport total a la tasca que realitzàvem. I el mateix cal dir dels treballadors i els funcionaris de l'Ajuntament. També cal fer un esment explícit del suport econòmic que els diferents governs municipals, amb ple suport sempre del conjunt de regidors, han proporcionat als projectes de la Moleta i de Sant Jaume des de l'any 1985, fet que converteix Alcanar en un dels pocs municipis catalans on aquesta mena de suport econòmic per a la recuperació i l'estudi del seu patrimoni arqueològic s'ha mantingut no tan sols inalterable, sinó sistemàticament augmentat, al llarg dels darrers trenta-un anys.

Més enllà dels seus representants polítics, la ciutadania canareva també ha donat sempre un suport excepcional a aquests treballs i estudis. En alguns casos s'han apropat fins al mateix jaciment

Figura 6. Imatge d'una de les jornades de portes obertes celebrades al jaciment. Fotografia: Arxiu del GRAP.

18

per conèixer el que fèiem i hem pogut xerrar i debatre plegats. En d'altres, ens han acollit a casa seva i ens han resolt múltiples problemes. Mai no ens han fallat, ans al contrari: més aviat sentim, a vegades, que hem rebut molt més del que potser nosaltres hem donat. Certament, entre tots hem sabut definir nombrosos punts de trobada, esplèndidament representats tant per les xerrades anuals com, sobretot, per les jornades de portes obertes al jaciment, durant les quals, any rere any i malgrat l'extrema duresa de l'estiu a la zona, desenes i desenes de canareus i canareves pugen cada agost fins al turó per tal que els expliquem què estem fent, fet que ens permet a nosaltres, per altra banda, poder copsar quina és la seva percepció sobre la nostra tasca (fig. 6). Novament, no volem esmentar particularment ningú per no arriscar-nos a cometre l'imperdonable error d'oblidar-nos d'algú, però tots, ells i elles, saben com els agraïm la seva incansable col·laboració i amistat, que mai no ha fallat. Sense ells i elles, tot plegat no hauria estat possible, i esperem que pugui seguir sent així durant molts anys més. En darrer terme, tots aquests anys de treballar plegats amb els canareus i les canareves han tingut com a resultat el desenvolupament d' importants llaços d'amistat amb molts d'ells, llaços que van molt més enllà del que és l'estricta activitat arqueològica. Per tot plegat, doncs, moltes gràcies.

Cal agrair també la col·laboració econòmica rebuda del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i de diversos ministeris del Govern estatal, sense la qual aquesta tasca també hauria estat impossible. Aquesta col·laboració s'ha desenvolupat al llarg dels anys en el marc de diversos projectes finançats i obtinguts en règim competitiu pel nostre grup de recerca (SGR2014-1142, SGR2009-243, SGR2005-723, HAR2008-04663/HIST, HUM2004-03121/HIST), que han permès la publicació d'aquesta monografia (HAR2011-28142), així com les subvencions anuals del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya de suport als treballs arqueològics en el marc de projectes programats d'excavació. També cal agrair molt especialment la col·laboració de Ramon Álvarez, tècnic del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de Barcelona (UB) i responsable de gairebé tots els dibuixos d'aquesta monografia. En Ramon, que sempre ens ha ajudat en tot el que ha calgut, va participar, a més, en les primeres campanyes d'excavació a Sant Jaume els anys 1997 i 1998, i també en la de l'any 2003, i, entre altres tasques, hi va elaborar les primeres planimetries i seccions. Les seves aportacions i reflexions en l'àmbit de la interpretació del context arqueològic han estat posteriorment, també i molt sovint, importants. I no ens podem oblidar tampoc del delegat del Ser-